Fuqarolik va oila huquqi normalari doirasida vakillik institutining shakllanishi va rivojlanishi masalalari: nazariy-huquqiy va amaliy tahlil

Murodova Elmira Muxiddin qizi
Termiz davlat universiteti "Davlat va huquq asoslari" kafedrasi o'qituvchisi
murodova_elmira@tersu.uz

Annotatsiya. Ushbu tezis fuqarolik hamda oila huquqi normalari doirasida vakillik institutining shakllanishi va rivojlanishini tahlil qiladi. Maqsad vakillikning huquqiy tabiati, vakolat manbalari va chegaralarini aniqlash, shuningdek shartnomaviy, qonuniy va sud tayinlagan vakillik nisbatini baholashdir. Metodologiya sifatida tarixiy-dogmatik, qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil qo'llanadi. Ilmiy yangilik vakillikning oila-huquqiy cheklovlari va fuqarolik muomalasidagi ishonch mexanizmlari o'rtasidagi uyg'unlashuv modelini asoslashdan iborat.

Kalit so'zlar: vakillik instituti; vakolat; ishonchnoma; qonuniy vakillik; shartnomaviy vakillik; oila huquqida cheklovlar; fuqarolik muomalasi

Vakillik instituti fuqarolik huquqida boshqa shaxs nomidan va manfaatida huquqiy ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirish imkonini beradigan huquqiy konstruktsiya sifatida ta'riflanadi, oila huquqida esa u asosan himoya va g'amxo'rlik funksiyalariga bog'langan holda ko'rinish oladi. Uning mexanizmi vakilning bildirgan irodasi bevosita vakolat beruvchining huquq va majburiyatlarini vujudga keltirishi yoki o'zgartirishiga tayanadi, bunda vakolatning manbai qonun, sud hujjati yoki bitim bo'lishi mumkin. Misol sifatida muomalaga layoqatsiz shaxs nomidan vasiy tomonidan tuziladigan bitimlar hamda er-xotinning umumiy mulkini boshqarishda birining ikkinchisiga bergan roziligi asosida amalga oshiriladigan bitimlar keltiriladi. Statistik jihatdan, notarial amaliyotda ishonchnoma rasmiylashtirish hajmi doimiy yuqori bo'lib, yirik shaharlarda ko'chmas mulk, transport vositasi va bank amaliyotlari bo'yicha topshiriqlar muhim ulushni egallaydi, bu esa vakillik institutining real iqtisodiy aylanmadagi rolini ko'rsatadi. Ilmiy izoh sifatida vakillik institutining barqarorligi huquqiy aniqlik va ishonchni kuchaytirishi, oila huquqidagi himoya tabiatli cheklovlar esa shaxsiy nomulkiy manfaatlar ustuvorligini ta'minlashi bilan asoslanadi.

Vakillikning tarixiy shakllanishi masalasi uni oddiy vositachilikdan farqlash zaruratidan kelib chiqadi, chunki vositachi odatda faqat aloqa o‘rnatadi, vakil esa huquqiy natijani bevosita yuzaga keltiradi. Mexanizm nuqtai nazaridan vakillikning evolyutsiyasi huquqiy irodani “ko‘chirish” emas, balki qonun tomonidan tan olingan vakolat doirasida irodani “ifodalash” sifatida talqin qilinishiga olib kelgan, bu esa bitim erkinligi va muomala xavfsizligi o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlaydi. Misol tariqasida, rim huquqida vakillikning cheklangan shakllari va keyinchalik kontinental tizimlarda ishonchnoma instituti orqali kengayishi, shuningdek postsovet huquqiy tizimlarda fuqarolik kodekslari doirasida vakolatning rasmiylashtirilishi kuchaygani ko‘rsatiladi. Raqamiy ko‘rinishda, zamonaviy huquqiy muomalada vakillik bitimlari ulushi sezilarli bo‘lib, ko‘plab yirik mulkiy bitimlar vakillar orqali tuziladi, ayniqsa migratsiya va masofaviy bitimlar sharoitida bu ko‘rsatkich amaliy ahamiyat kasb etadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, vakillikning rivoji jamiyatdagi iqtisodiy murakkablik va ixtisoslashuvning ortishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, oila huquqi bilan kesishgan nuqtalarda esa shaxsiy manfaatlarning ustuvorligi sababli maxsus cheklovlar paydo bo‘ladi.

Fuqarolik huquqida vakillikning manbalari ta’rifan uch yo‘nalishda jamlanadi: shartnomaviy vakillik (ishonchnoma va topshiriq), qonuniy vakillik (ota-ona, vasiy, homiy), hamda sud yoki vakolatli organ tayinlaydigan vakillik. Mexanizm sifatida shartnomaviy vakillikda vakolat beruvchi va vakil o‘rtasidagi ichki munosabat hamda uchinchi shaxslar bilan tashqi munosabat ajratiladi, bu ajratish vakolatdan chetga chiqish oqibatlarini belgilashda markaziy ahamiyatga ega. Misol uchun, vakil vakolat doirasida tuzgan oldi-sotdi shartnomasi bevosita vakolat beruvchi uchun huquqiy oqibat tug‘diradi, vakolatdan ortiq harakat esa keyinchalik ma’qullash yoki rad etish rejimiga o‘tadi. Statistik ifodada, notarial tasdiqlanadigan ishonchnomalar soni oddiy yozma shakldagilarga nisbatan ancha kam bo‘lsa-da, ular odatda yuqori qiymatli aktivlar bilan bog‘liq bo‘lib, nizolar ulushi ham ko‘proq aynan shu segmentda uchraydi. Ilmiy izoh shuki, shakl talabi bitim xavfsizligini oshiradi, biroq haddan tashqari formalizm muomalani sekinlashtiradi, shu sabab vakillikda “yetarli aniqlik” standartini belgilash fuqarolik huquqi siyosatining muhim masalasidir.

Oila huquqi doirasida vakillik ta’rifan ko‘proq shaxsning manfaatini himoya qilishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu yerda vakolat erkinligi fuqarolik muomalasidagidek keng emas. Mexanizm sifatida, nikoh-oila munosabatlarida shaxsiy nomulkiy huquqlar, bolaning manfaatlari, hamda er-xotin o‘rtasidagi tenglik va vijdonlilik prinsiplari vakillikni cheklovchi “filtr” vazifasini bajaradi. Misol tariqasida, bolaning ta’limi,

davolanishi, yashash joyi kabi fundamental masalalarda ota-onaning vakilligi avtomatik tarzda tan olinsa-da, bola manfaatiga zid harakatlar vasiylik organlari yoki sud tomonidan cheklanadi. Statistik nuqtai nazardan, voyaga yetmaganlar manfaatiga oid nizolarda sudlar va vasiylik organlari ishtiroki yuqori bo‘lib, bu vakillik institutining oila huquqida nazorat mexanizmlari bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh sifatida oila huquqida vakillikning “himoya modeli” ustun bo‘lib, u shaxsiy manfaatlarni tijoriy muomala mantig‘iga bo‘ysundirmaslikka qaratilgan, shu bilan birga fuqarolik huquqidagi aniqlik standartlari oilaviy bitimlar barqarorligiga ham xizmat qiladi.

Vakolat va uning chegaralari ta’rifan vakillikning “yuragi” bo‘lib, vakilning qaysi harakatlari vakolat beruvchiga bog‘lanishini belgilaydi. Mexanizm shundan iboratki, vakolat mazmuni hujjatda ko‘rsatilgan doira, qonunda belgilangan limitlar hamda uchinchi shaxsning halollik mezonlari bilan birgalikda talqin qilinadi, chunki muomala xavfsizligi faqat subyektiv iroda bilan emas, obyektiv ko‘rinish bilan ham o‘lchanadi. Misol uchun, umumiy ishonchnoma asosida ko‘chmas mulkni sotish vakolati aniq ifodalanmagan bo‘lsa, notarial amaliyotda bunday bitim rad etilishi yoki qo‘shimcha vakolat talab qilinishi mumkin, oilaviy mulkda esa er-xotin roziligi masalasi qo‘shimcha shart sifatida yuzaga chiqadi. Raqamiy ifodada, vakolatdan chetga chiqish bilan bog‘liq nizolar ko‘pincha bitimning haqiqiyligi va oqibatlarini qayta ko‘rib chiqishga olib keladi, bu esa sud yuklamasini oshiradi va iqtisodiy xarajatlarni ko‘paytiradi. Ilmiy izoh shuki, vakolat chegaralarini aniqlashtirish tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi, shaffoflikni oshiradi va vakillikni suiiste’mol qilish xavfini pasaytiradi, ayniqsa oila huquqida manfaatlar to‘qnashuvi ehtimoli yuqori bo‘lganda bu jihat hal qiluvchi bo‘ladi.

Vakillikda manfaatlar to‘qnashuvi ta’rifan vakilning shaxsiy manfaatlari vakolat beruvchi manfaatlariga zid keladigan holatlarni anglatadi va bu holat fuqarolik hamda oila huquqida turlicha xavf darajasiga ega. Mexanizm sifatida huquq bunday vaziyatlarda bitimni haqiqiy emas deb topish, vakilni chetlatish, yoki oldindan ruxsat talabini joriy etish kabi himoya vositalarini qo‘llaydi, oila huquqida esa vasiylik organi roziligi va sud nazorati kuchliroq ishlaydi. Misol tariqasida, vasiy o‘z qarindoshiga vasiylikdagi shaxs mol-mulkini sotishi yoki arzonlashtirilgan narxda ijaraga berishi manfaatlar to‘qnashuvining yaqqol ko‘rinishi bo‘lib, bunday bitimlar odatda qat’iy tekshiruvdan o‘tadi. Statistik yondashuvda, korrupsion risklar va mulkiy suiiste’mol holatlari ko‘proq zaif subyektlar ishtirok etadigan munosabatlarda uchrashi e’tirof etiladi, shu sabab nazorat va shaffoflik institutlari samaradorligi bevosita ijtimoiy

himoyaga ta’sir ko‘rsatadi. Ilmiy izoh sifatida manfaatlar to‘qnashuvini minimallashtirish vakillik institutining legitimligini oshiradi, chunki vakillik ishonchga tayanadi va ishonch buzilganda butun muomala zanjiri izdan chiqadi.

Fuqarolik va oila huquqida vakillikni qiyosiy tahlil qilish ta’rifan bir xil institutning turli tarmoqlardagi funksional farqlarini ochishga xizmat qiladi. Mexanizm nuqtai nazaridan fuqarolik huquqi vakillikni muomala samaradorligini oshiruvchi instrument sifatida ko‘rsa, oila huquqi uni asosan himoya va tarbiyaviy vazifalarni bajaruvchi institut sifatida cheklovlar bilan to‘ldiradi. Misol sifatida, fuqarolik bitimlarida vakil orqali keng ko‘lamli moliyaviy operatsiyalar bajarilishi mumkin bo‘lsa, oilaviy masalalarda shaxsiy nomulkiy huquqlarni vakil orqali “o‘tkazish” cheklangan bo‘lib, masalan, nikoh tuzish yoki farzand asrab olish kabi harakatlarda bevosita ishtirok talabi kuchliroq namoyon bo‘ladi. Statistik jihatdan, oilaviy nizolarda mediatorlik va sudgacha hal etish ulushi oshib borayotgan sharoitda vakillik ko‘pincha protsessual himoya vositasi sifatida ko‘riladi, fuqarolik muomalasida esa vakillik tranzaksion instrument bo‘lib qoladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, tarmoqlararo uyg‘unlashuv uchun “vakolatning minimal aniqligi”, “zaif tomon manfaatining ustuvorligi” va “halollik prezumpsiyasi” kabi umumiy mezonlarni konseptual darajada birlashtirish zarur.

Vakillik institutining rivojlanish istiqbollari ta’rifan huquqiy texnika, raqamlashtirish va muomala xavfsizligi talablarining ortishi bilan belgilanadi. Mexanizm sifatida elektron ishonchnoma, masofaviy identifikatsiya va notarial harakatlarning raqamli qaydi vakolatni tekshirishni soddalashtiradi, shu bilan birga oila huquqida shaxsiy ishtirokni talab qiladigan holatlarni aniq normativ ajratish ehtiyoji kuchayadi. Misol tariqasida, bank va sug‘urta amaliyotida vakil orqali hisoblarni boshqarish, to‘lovlarni tasdiqlash yoki kredit shartlarini qayta ko‘rib chiqish holatlari kengaymoqda, oilaviy munosabatlarda esa voyaga yetmaganlar manfaatiga daxldor bitimlar uchun qo‘shimcha elektron nazorat mexanizmlari joriy etilishi mumkin. Statistik ko‘rsatkichlar sifatida, raqamli xizmatlar ulushi oshgani sayin hujjat aylanishi tezlashadi, ammo firibgarlikning yangi shakllari ham paydo bo‘ladi, bu esa vakolatni tekshirish standartlarini kuchaytirishni talab qiladi. Ilmiy izoh sifatida, vakillik institutining kelajakdagi barqarorligi texnologik ishonch, huquqiy ishonch va institutsional nazorat uchligining muvozanatiga bog‘liq bo‘lib, bu muvozanat fuqarolik muomalasida erkinlikni, oila huquqida esa himoyani ustuvor qo‘ygan holda ta’minlanishi lozim.

Xulosa qismida vakillik institutining fuqarolik va oila huquqi sohalarida ikki asosiy funksional markazga ega ekani qayd etiladi. Fuqarolik huquqida vakillik muomala samaradorligini oshiradi va huquqiy aniqlikni ta’minlaydi — bu, tartibli huquqiy hayotda juda muhim. Oila huquqiga kelganda esa, bu institut zaif subyektlarni himoya qilish, ularning manfaatlarini muvozanatli tarzda saqlash uchun ishlaydi. Bundan ko‘rinadiki, vakolat manbalari turlicha bo‘lsa ham, xar doim vakillikning o‘zi moslashuvchan tuzilishga ega bo‘ladi. Lekin shuni alohida ta’kidlash kerak: agar ushbu moslashuvchanlik vakolatlar doirasini aniq belgilash bilan mustahkamlanmasa, nizolar va suiiste’mollik yuzaga kelish xavfi ancha ortadi. Tahliliy yondashuvlar shuni ko‘rsatmoqda: aynan oila-huquqiy munosabatlarda manfaatlar to‘qnashuvi xavfi yuqori bo‘lib turadi. Shu sababli ham nazorat va rozilik mexanizmlari asosiy kafolat sifatida ishlashi shart. Bu sohada aniqlik, muvozanat va umuman, ishonchli huquqiy muhit uchun bu juda muhim. Qiyosiy yondashuvni olsak, vakillikning tarmoqlararo uyg‘unlashuvi imkoniyatlari ochiladi. Bu jarayonda halollik, shaffoflik va ayniqsa zaif tomonlarga ustuvor ahamiyat berish prinsiplari universal qadriyat sifatida ko‘zga tashlanadi. Bunday yondashuv vakillik institutining zamonaviy va samarali rivojlanishiga yo‘l ochadi. Yakuniy ilmiy natija sifatida esa to‘xtalish lozim: bugungi vakillik institutini modernizatsiya qilishda raqamlashtirish imkoniyatlaridan keng foydalanish zarur. Shu bilan birga, huquqiy cheklovlar va imkoniyatlar o‘rtasidagi maqsadga muvofiq nisbatni to‘g‘ri topish ham muhim. Ayniqsa, oilaviy munosabatlarda shaxsiy ishtirok talab qilinadigan vaziyatlarni aniq normativ belgilab qo‘yish, bu sohada adolat va himoyani ta’minlash uchun asosiy shart bo‘lib qoladi.Xulosa bo‘limida vakillik instituti fuqarolik va oila huquqi doirasida ikki asosiy funksional markazga ega ekani aniq tasvirlanadi. Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan, vakillik huquqiy aniqlik va muomala samaradorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu, o‘z navbatida, shartnomalar va boshqa to‘g‘ridan-to‘g‘ri huquqiy muomalalarda ishtirokchilarning aniq vakolatlarini belgilangani sababli, huquqiy munosabatlarning xavfsizligi va barqarorligi ortadi. Oila huquqida esa vakillik instituti butunlay boshqacha rol o‘ynaydi: bu yerda asosiy vazifa — zaif subyektlarni, ya’ni bolalar yoki harakatga layoqatsiz a’zolarni himoya qilish va oilaviy manfaatlar muvozanatini saqlash. Shu sabab, oila huquqi sohasida vakillik ko’proq himoya kafolatini oshiradi, murosaga erishishda vositachilik qiladi. Vakolat manbalarining xilma-xilligi vakillik institutining moslashuvchanligiga olib keladi. Hayotiy holatlar juda turlicha, ba'zan kutilmagan bo‘lishi mumkin, bunday sharoitda vakolatlarning erkin belgilanishi ko‘plab muammolarga pragmatik yechim beradi.

Lekin bu moslashuvchanlik o‘z-o‘zidan yetarli emas — huquqiy aniqlikni ta’minlash uchun vakolat chegaralari aniq va ravshan belgilanmasa, nizolar, huquqiy noaniqliklar va hatto suiiste’mollar ehtimoli oshadi. Ayniqsa, oila-huquqiy munosabatlarda manfaatlar to‘qnashuvining yuqori riski kuzatiladi, chunki ota-ona yoki boshqa vakil o‘z manfaatini bolalar manfaati ustidan qo‘yishi mumkin. Shu nuqtada nazorat va rozilik mexanizmlarini kuchaytirish asosiy kafolat sifatida ishlay oladi. Masalan, ba’zan sud yoki boshqa vakolatli organlarning roziligi zarur bo‘ladi, bu esa huquqiy muvozanatni saqlash imkonini beradi. Qiyosiy tahlil ko‘rsatadiki, vakillik instituti tarmoqlararo uyg‘unlashtirishga xizmat qila oladi — fuqarolik va oila huquqining eng yaxshi yutuqlari umumlashtiriladi. Bu jarayonda halollik, shaffoflik va zaif tomon manfaatiga ustuvorlik kabi mezonlar universal prinsiplar sifatida namoyon bo‘ladi va nafaqat bir yo‘nalishda, balki butun huquqiy tizim doirasida tatbiq etilishi mumkin.

Natijaga keladigan bo‘lsak, vakillik institutini rivojlantirish uchun raqamlashtirish imkoniyatlaridan foydalanish va huquqiy cheklovlarning aniqligi muvozanatini to‘g‘ri topish lozim. Masalan, elektron vakolatnomalarining joriy etilishi nafaqat hujjatli xavfsizlikni oshiradi, balki huquqiy jarayonlarni soddalashtiradi. Shu bilan birga, oilaviy munosabatlarda shaxsiy ishtirokning zarurati aniqlik bilan tartibga solinishi zarur. Qaysi holatlarda faqat vakil orqali emas, balki shaxsning bevosita ishtiroki talab qilinishi mezonlari normativ hujjatlarda aniq ko‘rsatilishi kerak. Shunday qilib, ushbu tahlil ilmiy xulosaga olib keladi: zamonaviy huquqiy munosabatlar rivojlantirishda vakillik instituti doirasida moslashuvchanlik va aniqlik o‘rtasidagi to‘g‘ri nisbatni topish, shuningdek, raqamlashtirish va shaxsiy ishtirokning maqbul chegaralarini belgilash asosiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Суханов Е. А. Гражданское право: учебник. В 4 т. Т. 1. Москва: Статут, 2019. 576 с.

2. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Москва: Статут, 2011. 847 с.

3. Трубецькой Е. Н. Энциклопедия права. Москва: Юрайт, 2020. 463 с.

4. Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford: Oxford University Press, 1996. 1241 p.

5. Haydarov A. O. Fuqarolik huquqida bitimlar va vakillik masalalari. Toshkent: TDYU nashriyoti, 2018. 240 b.

6. Rahmonqulov H. R. Oila huquqi: darslik. Toshkent: Yuridik adabiyotlar nashriyoti, 2020. 352 b.